

Indledning

Forsøger man at slå ordet "ondskab" op i psykologiske ordbøger eller psykologiske encyklopædier, bliver man tit skuffet. Begrebet findes ikke som særskilt opslagsord. Ligeledes findes ordet "ondskab" heller ikke i menneskerettighedserklæringer eller konventioner om folkemord eller konventionen mod tortur. Når psykologien ikke før for få årtier siden er begyndt at interessere sig for ondskabsfuld adfærd, hænger det muligvis sammen med, at man indtil 1960'erne har betragtet ondskabsfulde handlinger som noget usædvanligt og ekstremt, der hørte ind under psykopatologien. Man havde svært ved at forestille sig, at almindelige mennesker kunne begå ekstreme, gruopvækkende handlinger og forsøgte derfor oftest at finde forklaringer i personlighedsstrukturen eller også forsøgte man at finde neurologiske forklaringer. For få år siden, da en svært bevæbnet student ved navn Whitman fra Universitetet i Texas, skød flere af sine medstuderende, åndede man først lettet op, da obduktionen havde afsløret, at Whitman havde en hjernetumor. Nu havde man fået en medicinsk forklaring på det ellers uforklarlige. Ved at klassificere det uforklarlige som en biologisk defekt, eller som resultat af afvigende personlighedsstruktur, skabes der orden i livets gang. At visse mennesker – og her taler vi om en meget lille gruppe – udfører ekstreme voldelige handlinger over for deres medmennesker som følge af fysiologiske, biologiske eller neurologiske fejlfunktioner, kan der dog ikke længere være tvivl om (Elliott, 1997).

Hvad forstås ved ondskabsfulde handlinger?

Men hvad forstås vi ved "ondskabsfulde handlinger"? Det er handlinger, der skader andre, det være sig fysisk eller psykisk. Man reducerer med andre ord ofrets eller ofrenes livskvalitet. Men det er langt fra nok til at karakterisere ondskab, for man kan skade andre mennesker uden at have til hensigt at gøre det. Derfor bliver man nødt til at tilføje, at handlingen skal være bevidst og målrettet: man skal ville skade andre. Selvom en handling kan være nok så grusom, behøver den ikke at være ond, hvis den ikke er forsætlig. Det er det bagvedliggende motiv, der er af betydning. Når man læser Villy Sørensens novelle *Blot en dreng*-

Ku Scharl & Zand
"Criminal Minds"
Psychosis"
Frydendurad, 2004.

streg, hvor to brødre med en løvsav forsøger at save benet af en anden dreng, der er ved fuld bevidsthed, virker det chokerende, men er dog ikke ondskabsfuldt. For brødrene, der havde fundet en dreng på vejen med blodet dryppende fra storetåen, troede han ville få blodforgiftning, hvis ikke de hjalp ham med at få benet sat af. De ville hjælpe ham, redde ham fra døder, men kom i deres uvidenhed til at forårsage det, de ville forhindre.

Nogle forskere som Baumeister og Svendsen, der forsøger sig med at definere ondskab, mener at disse kriterier – intentionelt at skade andre – er tilstrækkelige. Baumeister (1996) mener således, at "prototypen af menneskelig ondskab involverer handlinger, der intentionelt skader andre mennesker". Lars Fr. H. Svendsen (2002), skriver: "I snæver forstand betegner ondskab menneskelige handlinger, som med overlæg er begået til skade for andre" og Waller (2002) definerer menneskelig ondskab som "menneskers forsætlige skadeforvolden af andre mennesker." I overensstemmelse med disse opfattelser mener Suhrke (2001), at: "Ondskab indebærer systematisk og intentionel vold mod individer og grupper mere på grund af det de er, end det de har gjort."

Definitioner af denne art svarer til de klassiske definitioner på aggression, der typisk siger, at "aggression er enhver form for adfærd, der udføres med det formål at gøre fortræd eller tilføje andre skade." Men er ondskabsfulde handlinger det samme som aggressive handlinger? Er det, at slå sin hustru eller barn, det samme som at udøve tortur? Kan sladder, ærekrænkelser og et knyttnæveslag sidestilles med de grusomme eksperimenter tyske nazilæger udførte på levende mennesker? Er der kun en gradsforskel? Næppe. Almindelige aggressive handlinger og ondskabsfulde handlinger tilhører forskellige kategorier. Derfor må man stille yderlige kriterier for at en handling kan kaldes for ondskabsfuld. Det kræves, at handlingen ligger ud over det almindelige. Den skal være ekstrem, ualmindelig slet eller grænseoverskridende i forhold til de kulturelle og sociale værdier, der findes på det givne tidspunkt i det eksisterende miljø, hvor handlingen udføres. Ondskaben ligger i handlingens kvalitet.

Et sidste aspekt ved ondskab er, at udøveren af en ondskabsfuld handling på gerningstidspunktet ikke udviser nogen særlig form for indfølelse eller medfølelse med det eller de mennesker, det går ud over. Vedkommende mangler på gerningstidspunktet empati for sine ofre, dvs. evnen eller færdigheden til at leve sig ind i ofrets lidelser. Det er vigtigt at understrege, at det er på selve gerningstidspunktet, at udøveren af den gemene handling ikke udviser empati. For en person kan

på andre tidspunkter godt udvise empati over for andre, sådan som det f.eks. var tilfældet med Timothy McVeigh, Oklahoma bombemanden, der dræbte 168 tilfældige mennesker, heriblandt mange vuggestuebørn. Manglende empati kan også være situationsafhængig. Gerningsmanden kan f.eks. i en bestemt social sammenhæng være yderst indlevende i andre menneskers ve og vel og i en anden sammenhæng være totalt afstumpet over for andres lidelser. Det så man bl.a. hos torturbøddler under jantastyret i Grækenland, hvor en af de mest berygtede torturbøddler om aftenen var den mest hengivne familiefar over for sine børn. Det virkede nærmest som om vedkommende og andre af hans kollegaer kunne trykke på empathiens pauseknop – afhængig af hvilken social rolle de befandt sig i.

Forsøgstvist kan man afgrænse ondskabsfulde handlinger som dem, der i deres karakter er ekstreme og grænseoverskridende ud fra den kulturelle og sociale kontekst, hvori de optræder og hvis formål det er, at reducere andres livskvalitet (fysisk og/eller psykisk) og som på gerningstidspunktet udføres uden medfølelse (empati) for dem det går ud over.

Når diskussionen falder på ondskabsfulde begivenheder er det ikke ualmindeligt, at nogen beskriver det skete som umenneskeligt. Men er der virkelig tale om, at disse handlinger er umenneskelige, forstået på den måde, at det er noget der er mennesket fremmed? Svaret er negativt, for ondskab er desværre alt for menneskeligt. Blandt levende organismer er der næppe nogen art, der har udviklet en sådan fantasi-rigdom som mennesket, hvad angår grusomheder rettet mod egen art. Så vidt vi ved, findes der ikke ondskab i dyreriget. Dyrene jager, nedlægger deres bytte og fortærer det bagefter. Men de torturerer ikke.

Ondskab eksisterer ikke i et socialt tomrum. Den må altid forstås og vurderes ud fra de fremherskende sociale værdier eller ideologier, der findes i et givet socialt miljø på det pågældende tidspunkt. Ondskab udføres – mærkelig nok – altid af "de andre". Det er yderst sjældent at en person, gruppe eller stat erkender at det er dem selv, der har iværksat det onde. Selv i situationer, hvor der foreligger uimodsigelige argumenter, vil en stat nødt til indrømme handlingernes grusomhed. Den dag i dag har f.eks. den japanske regering endnu ikke erkendt, at den under 2. Verdenskrig tvangsmæssigt bortførte mellem 100.000 og 200.000 koreanske kvinder, der skulle tjene som de japanske soldaters glædespiger.

Der er ikke altid enighed om, hvorvidt en handling er ond eller ej. Handlinger opleves og forstås forskelligt af dem, der udfører handlingen og dem, det går ud over. Det, der af den ene part betragtes og

vurderes som ondskabsfuldt, kan af den anden part bedømmes som retfærdighed. Da engelske Royal Air Force maskiner i 1945 rettede et velpanlagt angreb mod Shellhuset i København, hvor man vidste, at mange Gestapofolk opholdt sig og man ved angrebet dræbte godt 100 tyskere for at redde 18 modstandsfolk, havde Gestapo og Frihedskæmperne utvivlsomt forskellig opfattelse af én og samme situation. I en mere aktuel sammenhæng kunne man nævne, at angrebet på World Trade Center den 11. september 2001 blev opfattet forskelligt af Osama bin Laden og hans folk og af præsident George W. Bush og den vestlige verden. For førstnævnte var det et heltemodigt angreb mod den despotiske, gudløse vestlige verden, og for den anden var det et ondskabsfuldt angreb mod demokrati og frihed. Handlinger er også indlejret i en historisk sammenhæng. Handlinger, der på et givet tidspunkt anses for nærmest hellemodige, vil i andre tidsperioder blive opfattet som grusomme.

Ondskabens mange ansigter

Når først man begynder at rette sin opmærksomhed mod ondskaben, vil man hurtigt opdage, at rækken af ondskabsfulde handlinger tilsyneladende er endeløs. For det er ikke kun enkeltpersoner, men også private organisationer såvel som nationalstater, der står bag ondskabsfuldhederne. I hurtig rækkefølge kan man nævne: mænd der hensynsløst tæver deres hustruer/børn; HIV-smittede personer, der dyrker usikker sex; mænd, der begår voldtægt eller incest og pæderaster, der torturerer børn for at opnå egen seksuel tilfredsstillelse. I alle disse tilfælde ødelægges ofrets liv for bestandig, som man bl.a. kan læse om i Kristian Ditlev Jensens bevægende bog *Det bliver sagt* (2001). I denne bog giver forfatteren en rystende beskrivelse af de psykiske mareridt, han i årtier har lidt under, efter at han i 3 år har været udsat for en pædofil mands vederstyggeligheder. Ondskabens grimme ansigt stikker også frem, når organisationer bortfører og sælger unge kvinder og børn som sexslaver, eller når ekstreme sekter af forskellig observans med udpekulerede metoder lokker unge mennesker ind i deres organisation for siden hen at udnytte dem økonomisk eller seksuelt. Af statsstøttet ondskab kan nævnes den stadigvæk meget udbredte tortur, der ikke blot forekommer i fjerne, diktatoriske lande, men også i vore nabolande. Dertil kommer terrorismen, hvis aktiviteter ofte får tilført økonomiske midler fra andre lande, som da amerikanerne støt-

tede mujahedinerne i Pakistan med henblik på at omstyrte det kommunistiske marionetstyre i Afghanistan.

"Vi er trods alt fremmede"

Den individuelle ondskab går fra det, man kunne kalde for den lille, dagligdags ondskab til planlagt, kynisk og udpekuleret ondskab. Når en dansk skolelærer, hvis tolerance over for børns støjende adfærd er nedslidt, til en urolig, mørklødet dreng siger: "Du – bin Laden – her i Danmark opfører vi os ikke på den måde i skolen" (TLS, 2000), fratrækker han drengen livsglæde og selvfølelse. Læreren sætter en etikette på drengen, stempler ham som en person, der ikke er noget værd. At sammenligne drengens støjende adfærd med terroristers afskyelige handlinger er virkelig ondt. En sådan bemærkning brænder sig fast i elevens hukommelse og reducerer hans selvværd. "Mange børn med minoritetsbaggrund vokser op med et selvbillede som andenrangs elever ønsket. Det kommer til at præge hele deres funktion fremover", siger en skolepsykolog. "Danskene er onde, lyder nogle af børnenes egen forklaring" (Eibby, 2002).

Usbekiske babyer på kødkroge

Det er utroligt, hvad mennesker kan finde på at gøre i deres foragt over for andre. Når man læser om, at dræbte babyer strænges op på kødkroge i en slagterforretning, kan man kun undre sig over, om der dog ingen grænser findes for menneskets opfindsomhed. For er spædbørn ikke noget af det smukkeste og fineste kunstværk, der nogensinde er skabt? Baggrunden for denne rædselsvækkende handling var nogle væbnede overfald mellem usbekistanere og kirgisistanere. I 1990 gjorde befolkningen i grænseområdet mellem Usbekistan og Kirgisistan oprør. De var utilfredse med de voldsomt stigende madpriser og en arbejdsløshed, der havde sneget sig op på 23%. Under opstanden mistede flere tusinde mennesker livet. Hadet mellem de to befolkningsgrupper, der hver især beskyldte hinanden for at være ansvarlige for den truende livssituation i området, var så stor, at man efterfølgende på en videooptagelse kunne se, hvorledes døde usbekiske babyer hang på kødkroge i en slagterforretning. Om kroppene var hængt et skilt med påskriften: "Hvad koster usbekistansk kød?" (Morgan, 1990). Selvom ondskab ikke kan gradbøjes, så må man sige, at disse eksempler er udtryk for en uhyggelig form for udpekuleret ondskab.

Under krig forekommer mange former for ondskab, såvel fysisk som psykisk. Fienden umenneskeliggøres. Den betragtes ikke som be-

stående af mennesker, men som noget der mere er at ligne med kryb og derfor skal uskadeliggøres. Denne holdning kan afstedkomme de frygteligste ting, som da soldater i 1864 konkurrerede om hvem der kunne ramme et 3 årigt indianerbarn, der forsøgte at følge efter sine flygtende forældre (Baumeister, 1996), eller da tyske soldater i 1942 med koldt blod skød spædbørn (Moore, 2000). Den menneskelige ondskabs grusomhed fremtræder særlig stærk, når man ser på alle de torturnetoder, mennesket i historiens løb har udviklet til at pine sine medmennesker med. I Argentina f.eks. satte torturbøddlerne en slange op i en mands endetarm eller en kvindes skede. I slangen, der var lukket til i den ene ende, havde man sat en sulten rotte. Da slangen var lukket til i den ene ende, kunne rotten kun komme fri ved at gnave sig gennem personens krop (Staub, 1989).

Foragt for andre mennesker kan også udtrykkes på en fysisk mindre smertefuld måde. Christopher Browning fortæller i sin bog *Ordinary Men*, hvorledes en major Weis under 2. Verdenskrig, efter indtagelse af byen Bialystok i Polen, beordrede sine mænd til at gennemse byens jødiske kvarter og pågribe alle jødiske mænd, som på vej til markedspladsen blev ydmyget, hånet og slået. Nogle fik brændt deres skæg af, enkelte blev skudt. Da nogle jødiske ledere senere opsøgte general Pflugeil, lagde de sig på knæ foran ham og tiggede om beskyttelse. En soldat åbnede sin gylp og urinerede på de knælende jøder, mens generalen så den anden vej. Man behøver ikke at være psykoanalytiker for at forstå symbolikken i denne handling.

Kulturelle variationer i ondskabsopfattelsen

Der findes store kulturelle forskelle med hensyn til hvad man anser for at være ondt. Dette er for eksempel tilfældet ved de æresdrab, vi i den senere tid har været vidne til i Skandinavien. Hvis handlingen var blevet begået i drabsmandens hjemland, ville den blive set på med respekt. Men nu, hvor den er blevet begået i Danmark, hvor vi har helt andre værdier, bliver den samme handling betragtet med afsky. Det samme er tilfældet, når en familiefar bortfører sin gravide datter til sit hjemland og tvinger hende til abort, selvom pigen havde ønsket at få barnet (se eksempel 1).

Eksempel 1:

Kultursammenstød – en skæbneskildring

Nadjies familie kommer fra Makedonien. Da hun var 6 år kom hun til Danmark, hvor hendes far havde fået arbejde. Efter at faderen igennem mange år havde pisket hende og hendes lillebror med en el-ledning, gjorde hun oprør. Som 17-årig flygtede hun hjemmefra og levede i skjul. Hun fik en dansk kæreste, som hun blev gravid med. De glædede sig til at få barnet og danne en ordentlig familie. Mens hun var gravid blev hun lokket i en fælde. Moderen ringede til hende og fortalte, at faderen var bortrejst og at hun kunne komme til middag og se sin mor og lillesøster, som hun savnede meget. Faderen, som i virkeligheden ikke var bortrejst, dukkede pludselig op og bortførte hende til Makedonien. Her tvang hendes familie hende til at få abort. Om hele denne grusomme og ondskabsfulde situation beretter Nadjie: "Jeg mærkede barnet i min mave. Jeg havde før kunnet blive lidt småirriteret, når barnet sparkede, lige inden jeg skulle sove, men nu tænkte jeg: 'Spark bare. Spark alt det, du vil. Måske er det sidste gang, jeg mærker dig.' Jeg lagde mig på sengen med hånden på min mave og græd. Dagen efter kørte de mig igen på hospitalet. Min tante fortalte mig, at de var blevet enige med lægerne. For 5000 D-mark ville de fjerne barnet. 'Du bliver glad for det,' sagde hun. 'Vi gør det for din skyld.' Hun gik med mig ind. Jeg blev anbragt i et værelse og fik en hvid skjorte på.... Der kom en læge mere, de sagde ikke noget, de forklarede ingenting. Det behøvede de heller ikke. Jeg vidste, at når de tog fostervandet, var det for at sætte fødslen i gang. Jeg lå bare og bad til, at barnet ville være i live, når det blev født. Min lillesøster blev født, da hun var syv måneder gammel. Måske kunne mit barn også overleve. De ville vel ikke slå et levende barn ihjel? Lægen stak et langt, tyndt instrument op i mig og drejede det rundt. Det gjorde utrolig ondt, men jeg skreg ikke. Jeg sagde ikke en lyd.... Jeg ved ikke, hvornår jeg holdt op med at mærke liv. Han døde ikke med det samme, men han døde i løbet af de tre dage, jeg var på privathospitalet. Men jeg registrerede det ikke. Jeg ville ikke have, at han skulle være død. Jeg ville ikke tænke tanken.... Den tredje dag kørte de mig ind i et andet værelse. Jeg fik en slange ned gennem næsen og blev bedøvet. Da jeg vågnede, råbte jeg: 'Hvor er han? Jeg vil se ham?' 'Det er der endnu,' sagde min tante vredt. 'Det passer ikke' råbte jeg. 'Vis mig barnet.' De kørte mig hen til en scanner. 'Det er der,' sagde lægen. 'Det er der endnu, men kan du ikke se, at hjertet er holdt op med at slå? Barnet er dødt. Vi kan bare ikke få det ud.' De kørte mig tilbage til mit værelse og satte drop i mig.

Ondskab medfødt eller tillært?

Igenem århundreder har filosoffer, teologer og andre videnskabsfolk forsøgt at finde rødderne til menneskets ondskab. Da disse diskussioner er blevet grundigt belyst af andre forfattere (Thielst, 1993; Svendsen, 2002), skal de ikke gentages her. Derimod vil nogle få ord om, hvordan man inden for psykologien har behandlet dette problem, være på sin plads. En af dem, der mente, at ondskab var noget mennesket iboende var psykoanalytikeren Sigmund Freud. Han mente, at mennesket fra naturens hånd er en forferdelig brutal skabning. Efter 1. Verdenskrig var Freud meget chokeret over at høre om de grusomheder, der havde fundet sted på og uden for slagmarken. I 1915 skriver han, at mennesket fra naturens hånd var ond, hvorfor der ikke findes meget håb forude: "I virkeligheden" skriver han, "findes der ingen udryddelse af det onde." Det moderne menneskes rødder kan, ifølge Freud, spores langt tilbage i tiden. Efter at have foretaget det han kalder for "omhyggelige undersøgelser" (han angiver dog ikke hvilke undersøgelser han har foretaget), var vore forfædre grusomme og lidenskabelige væsner: "[Urmennesket] oplevede sin næstes død som retfærdig, det oplevedes af ham som en tilintetgørelse af det forhadte, og urmennesket havde ingen betænkeligheder ved selv af fremkalde denne (døden). Han var sikkert et meget lidenskabeligt væsen, mere grusomt og ondartet end andre dyr. Han dræbte gerne og gjorde det som en selvfølge" (Freud, 1915). Og videre siger Freud: "Skal man dømme efter vore ubevidste ønskers tilskyndelser, er selv det nuværende menneske, på samme måde som urmennesket, en morderisk rotte".

Hvorfra Freud har sin idé om mennesket som en "morderisk rotte" er ikke oplyst. Det er rystende at se, hvorledes Freud totalt overser samarbejdet og dets betydning for udvikling, overlevelse m.m. Hvis mennesket havde været et så destruktivt individ, som Freud fremstiller det, ville der ikke være mennesker til i dag. Menneskets udvikling sker ikke gennem arts-specifik drab, men derimod gennem oprettelse af institutioner, der hindrer drab. Men Freud havde et meget dystert syn på menneskeheden. Han havde svært ved at tro på det gode i mennesket. I et brev til Einstein skriver han f.eks.: "I lykkelige egne af verdenen, hvor naturen i rigelige mængder stiller alt til rådighed som mennesket har brug for, skal der findes stammer, hvis liv forløber i fordragelighed og hos hvem tvang og aggression er ukendt. Jeg kan næppe tro på det, men ville gerne vide mere om disse lykkelige mennesker" (Einstein & Freud, 1972).

Indledning

23

Jeg kæmpede imod. De stak kanyler i mine ben, men jeg skreg og hev kanylerne ud. 'Vi bliver nødt til at give dig væske,' sagde lægen. Hvis ikke du får noget væske, dør du.' 'Jeg er ligeglad' sagde jeg. 'Lad mig dø.' Så bandt de mig til sengen... De kørte mig ind på en operationsstue, jeg fik en slange i næsen og en maske for ansigtet. Mere husker jeg ikke. Jeg vågnede op på en stue. Jeg lagde hånden på min mave. Barnet var der ikke længere" (Osmani, 2000).

Selv om pigens far sikkert har være udsat for et stort pres fra sit kulturelle bagland i Makedonien, så er bortførelse og tvangsaborter totalt uacceptabelt i Danmark, hvor vi har andre opfattelser af menneskeværd. Det vækker væmmelse og foragt i Danmark, fordi der ikke blot er tale om frihedsberøvelse, men også fordi der udvises tvang og brutalitet over for en kvinde, der bor i et land, hvor man som myndig person selv kan bestemme over sit eget liv. Nadjies far havde ingen medfølelse med sin datter, hendes kærlighed og glæden ved den forestående fødsel. Hans bortførelse af datteren og den efterfølgende, brutale tvangsabort må ud fra en dansk kulturel kontekst uomtviselig betegnes som ondskabsfuld. Nogle vil hævde, at vi må kunne forstå faderens handling og forstå, at han kun gjorde, hvad der krævedes af ham ud fra hans egen kulturelle baggrund, nemlig at opretholde familiens ære. Men her er det vigtigt: at understrege, at en ting er at forstå et fænomens kulturelle baggrund, en anden er at acceptere det.

Bortførelsen af Nadije og tvangsaborten er desværre ikke noget enkeltfænomen. Både i Danmark og Sverige har man i de senere år været vidne til, at kvinder, der forsøger at integrere sig i deres nye hjemlande, udsættes for utrolig stort pres fra deres familie og slægt til at leve i overensstemmelse med deres traditionelle normer. Gør de ikke det, vil de i nogle tilfælde blive dræbt, sådan som det var tilfældet med Fadime Sahindal i Sverige (Wikan, 2003) og Sonay Ashraf Ahmad Mohammad i Danmark. Men drab – de såkaldte æresdrab – er ikke den sidste udvej en familie har over for børn, som de mener bringer familiens ære i fare. De kan udstøde og bortvise æreskrænkeren eller sende vedkommende i eksil. Herved kan skammen, der har hvilet over familien, fjernes og familiens ære blive genoprettet. Uanset hvilket pres de respektive familier har været udsat for fra deres hjemlige bagland, så er og forbliver drab af ens egne børn mord og kan ikke accepteres. De, som kommer fra samfund, hvor æresdrab stadigvæk praktiseres, må benytte sig af de alternative former for konfliktløsning, der står til deres rådighed.

22

Det synspunkt, at mennesket er født ondt holdt sig helt op til slutningen af det forrige århundrede. Denne idé blev blandt andet udbredt i populærpsykologiske bøger skrevet af humanetologer som Konrad Lorenz (1970) og Desmond Morris (1986). Men også psykologer som Anthony Storr (1969) hævdede, at mennesket fra fødslen er udstyret med et drabs- eller aggressionsinstinkt, som det ikke kan flygte fra. Disse instinkter, hævdes det, har mennesket medbragt fra sin dyriske forfælder. I dag er der ikke mange, der længere forsvare ideen om, at mennesket er underlagt sådanne instinkter.

I modsætning til den opfattelse, at mennesket fra naturens hånd er ondt, står den opfattelse, at mennesket fra fødslen hverken er godt eller ondt. Det er først igennem opvæksten, det lærer at handle hensynsfuldt eller ondskabsfuldt. Blandt fortalere for det ikke-instinktprægede menneske, er bl.a. behaviorismens grundlægger John B. Watson (1878-1958). Han benægtede totalt, at mennesket havde instinkter. Hans efterfølger, behavioristen B. F. Skinner (1904-1990), var i sine tidligere værker helt på linje med Watson, hvad angår den menneskelige natur. Han har dog i sine senere værker erkendt, at der eksisterer visse instinkter, men han beskæftiger sig ikke med dem.

At mennesker godt kan leve i harmoni med naturen og med hinanden og at det ikke altid skal engagere sig i drab og stridigheder, dokumenteres bl.a. af den amerikanske antropolog Robert Knox Dentan (1968), som har studeret Semai-folket, der bor i den vestlige del af Malaysia. Semaierne var kendte for at undgå vold, men ikke desto mindre udviklede nogle af mændene sig i en kort periode til meget blodtørstige krigere. Det skete, efter at kommunistiske terrorister i begyndelsen af 1950'erne havde dræbt nogle semaiere. Da semaierne siden hen hjalp den malaysiske regering med at slå kommunisterne tilbage, blev de så opslugt af at dræbe, at de følte sig som besat. Som de selv udtrykte det: "Vi var berusede af blod." Efter krigen vendte de tilbage til deres eget samfund og havde i begyndelsen vanskeligheder med at tilpasse sig det fredelige samfund, de så pludselig havde forladt. Efter nogle måneder gled de dog ganske stille tilbage til deres fredfyldte tilværelse, og var absolut ikke mere ondskabsfulde end deres stammefrænder. Men semaierne ville ikke tale om deres tid som drabsmænd. "Det er", skriver Dentan, "som om de har låst deres oplevelser inde i et vandtæt rum, langt væk fra dagliglivets rutiner." Semaierne er ikke det eneste folkeslag, der lever en fredelig og harmonisk tilværelse. Ashley Montagu udgav i 1978 en bog om, hvorledes Kung-folkene i Kalahari ørkenen i Botswana, de canadiske inuiter, fore-folket på New Guinea

og en række andre mindre grupper, faktisk har formået at skabe sig samfund, hvor forekomsten af vold og ondskab er meget begrænset. Det interessante spørgsmål er selvfølgelig, hvad det er, der gør, at mennesker i nogle samfund kan leve i harmoni med hinanden, mens de i andre samfund hele tiden ligger i strid med hinanden.

Selvom man i dag stadigvæk kan finde fortalere for, at mennesket i sin grundvold er ondskabsfuldt, henholdsvis at mennesket dybest set er født godt, så må man erkende, at en sådan opdeling i enten-eller ud fra et videnskabeligt synspunkt ikke længere er holdbart. Mennesket fødes med potentialer til at handle såvel på den ene som på den anden måde. Vi kan handle meget menneskekærligt og uegennyttigt, men også meget ondskabsfuldt. Det giver derfor ingen mening at tale om, at ondskabsfulde handlinger er umenneskelige, for de er en del af det meget omfattende handlepotentiale, mennesket er i besiddelse af. Hvad mennesket gør, er i høj grad afhængig af de værdier, der findes i det samfund eller den subkultur, hvori det vokser op eller tvinges ind i. Menneskets styrke, men også dets svaghed er, at det er meget modelerbart. Vokser mennesket op i et miljø, hvor disrespect for andre menneskers liv er et fremtrædende moment, kan det – men behøver ikke – tilegne sig disse værdier og handle derefter. Ligeledes kan mennesket udsættes for direkte psykologisk og social påvirkning, der får dem til at udføre grusomme handlinger. Dette har man bl.a. set, når unge mennesker trænes til tortur- eller nazibødder. Men man kan ikke blot sige, at det er de ydre omstændigheder, der er ansvarlige for individets grusomheder. Mennesket har en fri vilje og det kan sige nej – selvom det i yderste konsekvens kan koste ens eget liv.

adfærd. Det er ofte en kombination af flere forskellige forhold, der danner potentialet for en sådan adfærd, men om adfærden kommer til udfoldelse, kan nogle gange være afhængig af forhold i det omgivende samfundsmæssige miljø.

I mangel af teorier, der specifikt beskæftiger sig med individuel ondskab, greb man en overgang til at forklare fænomenet ud fra Adorno et als. (1950) klassiske teori om den autoritære personlighed. En teori, der oprindeligt blev opstillet til forklaring af bl.a. de grusomheder, der blev begået i nazi-Tyskland. Kort fortalt udsiger teorien, at aggressiv adfærd, som jo er en del af ondskaben, skyldes opvækst i autoritære familier, hvor samfundsmæssige værdier, som det at adlyde, blev sat i højsædet. Børnene lærte fra begyndelsen, at forældre, lærere, læremestre og andre overordnede skulle omgås med respekt, og at man generelt skulle have orden i sine sager. Hvis forældre eller andre autoriteter i barnets liv krævede disse værdier overholdt og straffede børn, som ikke overholdt dem, skabtes der samtidig en overdreven vrede hos det enkelte barn, der konstant følte sig ufri og overvåget. Da vreden og frustrationen ikke kunne rettes mod forældrene eller andre signifikante autoriteter, rettedes vreden og frustrationen sig til gengæld mod andre, der var svagere. Selvom Adorno et als. teori ved dens fremkomst vakte stor opmærksomhed blandt psykologer, har efterfølgende forskning imidlertid identificeret en række af teoris begrænsninger. Det har bl.a. vist sig, at ikke så få gemingsmænd kommer fra sociale miljøer uden noget autoritært familiemønster, såvel som mange unge, der er opvokset i et autoritært miljø ikke engagerer sig i afskyelige handlinger.

Andre teorier henviser til psykologiske afvigelser, der er en følge af posttraumatiske belastningsreaktioner. Disse teorier anvendes hyppigt, når man skal forklare ekstreme handlinger, der begås af krigsveteraner efter både Vietnamkrigen og Golfkrigen, det man med et slagord har betegnet som henholdsvis post-Vietnam-syndrom og Golf-syndrom. Begreberne refererer til, at soldater, der har deltaget i disse krige, har været udsat for ekstremt store belastninger og derfor efter hjemkomsten udvikler alvorlige psykologiske PTSD-symptomer.¹ Hvis ikke disse bliver behandlet, kan det resultere i stærke affekt-handlinger, som man mener var tilfældet med den 42-årige John Allen Mu-

1 PTSD (Post Traumatic Stress Disorder) = Post traumatisk belastning, dvs. voldsomme psykiske reaktioner, der opstår efter særlig belastende oplevelser og som på en alvorlig måde påvirker mennesket i dagligdagen.

ammed, den herestratisk berygtede snigskytte fra Washington. Han havde været i kamp i Kuwait og Irak.

Der findes også populære teorier, der forsøger at finde ondskabens årsag i barndommen alene. Robert Ressler, en tidligere FBI-agent, skriver i sin bog *I have lived in the Monsters*, at seriemordere vokser op uden far eller med en far der er voldelig og med "en mor der er kold og fraværende." Den slags forsimplede forklaringer hører nok mere hjemme i vulgærpsykologien end i fagpsykologien.

Efter 2. Verdenskrig forsøgte flere psykologer at beskrive den tyske nationalpsyke ud fra psykoanalysen. Den kendte amerikanske psykolog Henry Murray taler således om, at hele den tyske nation har paranoiske træk, med deraf følgende vrangforestillinger, forfølgelsesvanvid, mistænksomhed og misundelse. Disse psykopatologiske træk skyldes "et ældgammelt mindreværdskompleks og et ønske om at blive anerkendt" (efter Hoffman, 1992). Andre psykoanalytisk inspirerede psykologer og psykiatere går så langt som at hævde, at nazisterne havde en prægenital eller umoden personlighedsstruktur, som følge af deres forbudte kærlighed til moderen. Psykopatalogisering af hele nationer ud fra misbrug af psykoanalytisk teori, findes desværre endnu den dag i dag. Således beskriver den kroatiske psykiater dr. Eduard Klain i 1992 det serbiske folk som "primitive mennesker" der udviser "destruktiv aggression af arkaisk art" og som lider under mindre-værdskomplekser, fordi de er opmærksomme på, at de står på civilisationens og kulturens lave trin.

Carl Goldbergs teori

En af de mere gennemarbejdede udviklingspsykologiske teorier stammer fra den amerikanske forsker Carl Goldberg, der selv kalder sig for humanistisk psykoanalytiker og social teoretiker. I 2000 publicerede han bogen *The Evil We Do*. Heri beskriver han på baggrund af 30 års kliniske erfaringer med voldelige børn, unge og voksne en række faktorer, han mener kan forklare, hvorfor nogle mennesker i deres voksenalder reagerer med overmåde aggression og destruktion. Det er mennesker, der har det tilfældes, at de af forskellige årsager ikke har været i stand til at indgå i almindelige sociale relationer med andre. Baggrunden herfor, mener Goldberg, må findes i socialiseringsprocessen. De 5 forhold, der er af betydning for udvikling af destruktiv adfærd er:

1. Sårbarhed over for oplevelse af skam

Et barn, der under sin opvækst har oplevet at kunne løse forskellige opgaver tilfredsstillende, udvikler en form for social kompetence. Det opnår anerkendelse fra sine omgivelser og udvikler dermed en positiv personlig og social identitet. Et barn, der bliver udsat for evindelig kritik, afvisning, ydmygelse og skam, vil derimod udvikle en oplevelse af, at det ikke slår til og udvikler derfor en negativ selvfølelse. Den manglende udvikling af sikkerhed, selvtillid og kompetence resulterer i, at barnet siden hen har vanskeligheder med at udvikle realistiske sociale relationer. Det vil i voksenalderen altid være på vagt over for andres forventninger og vurderinger. Denne negative holdning resulterer i en udvikling af fjendtlighed over for omverdenen.

2. Mangelfuld tilknytning til signifikante omsorgspersoner

Baseret på Ainsworth (1964) og Bowlbys (1953) tilknytningsteori mener Goldberger, at et barn, der under sin opvækst har manglet at kunne etablere en tæt og nær tilknytning til sine forældre eller andre centrale personer, ikke vil være i stand til at udvikle sikkerhed og tillid i interpersonelle relationer. Barnet udvikler et lavt selvværd, reagerer stærkt emotionelt over for genordigheder og har vanskeligheder med at udvikle hensigtsmæssige handlestrategier ved modgang.

3. Manglende færdigheder til at føle sorg

Manglende færdigheder til at føle sorg udvikles iflg. Goldberger ved, at forældrene ikke giver barnet mulighed for at vise oprigtige følelser, når det under sin opvækst oplever, at det ikke kan opnå det, som det gerne ville. Dette gælder specielt, når barnet oplever tab af dyrebare venskaber. Hindres et barn i at reagere med vrede, bitterhed eller skuffelse i sådanne situationer, forfalder barnet til at udvikle en fantasiverden, fremfor at udvikle en adækvat måde til at håndtere sorg, tab eller andre problematiske livssituationer. "Med andre ord, børn, der ikke kan udtrykke deres forvirring over at de ikke kan kontrollere deres liv, tvinges til at finde måder, hvor de kan foregive, at de ikke er så hjælpeløse, som de føler. Destructiv adfærd, i sin grundlæggende betydning, er et forsøg på at vise, at gerningsmanden kan tage vare på sit eget liv – han kan gøre, hvad han selv ønsker" (Goldberger, 2000).

4. Sproglige vanskeligheder ved at udtrykke følelser

Børn, der under deres opvækst hindres i at udtrykke deres følelser verbalt og nonverbalt, bliver ofte drillet og isoleret af jævnaldrende.

I voksenalderen har de stadigvæk vanskeligheder ved at sætte ord på det, der går dem på. Derfor føler de sig sårbare i interaktionen med andre mennesker.

5. Betydningsfulde personers skinhellighed

Voksne mennesker, og specielt forældre og andre centrale personer i barnets verden, tjener som modeller for adfærd. For at der skal ske en positiv indlæring, skal der være overensstemmelse mellem det, som de voksne siger og gør, og det, som de forventer, barnet skal gøre. Hos mange af Goldbergs klienter viste det sig imidlertid, at der ofte forelå alvorlige uoverensstemmelser, mellem hvad forældrene sagde barnet skulle gøre, og hvad de selv gjorde. Dette skabte en kaotisk opfattelse hos barnet. Når børn oplever "dobbelt bogføring" – som når forældre siger til barnet at det ikke må slå, og samtidig straffer det fysisk, fordi det har opført sig aggressivt i skolen – bliver barnet forvirret. Når barnet, der er opvokset i et hjem præget af hykleri, når voksenalderen, har det ingen klar udviklet strategi til håndtering af modgangssituationer. Deres handlingsprincipper tenderer det kaotiske.

Sammenfattende mener Goldberger, at hvis alle disse 5 faktorer findes samtidig, vil vejen for en destruktiv livsbane være udstukket. Sekvensen i udvikling af en person, der udfører skændselsgerninger er iflg. Goldberger den, at en person, der under sin opvækst har været udsat for omsorgssvigt, bliver utrolig følsom og udvikler et lavt selvværd. Dette resulterer i selvhad og ligegyldighed over for andre mennesker. Det sidste er nødvendigt for at beskytte den svage personlige identitet. Ved siden hen at udvikle en adfærdsstrategi, der demonstrerer overlegenhed, føler personen sig bedre tilpas. Sluttelig sker der en transformation hos personen, hvor vedkommende går fra at være en selvhadende, selvforagtende person til at være selvforherligende.

Goldbergs opfattelse, at lavt selvværd forårsager voldelige handlinger, synes ikke længere at blive understøttet af den psykologiske forskning. Her har man ikke været i stand til at finde nogen sammenhæng mellem lav selvværd og udførelse af ekstreme handlinger. Tværtimod ser det ud som om voldshandlinger forudsætter høj selvværd, sådan som det bl.a. ses ved mobning, rocker-vold og hos diktatorer, såvel som hos sekt- og kultledere. Det må dog understreges, at Goldberger ikke mener, at enkeltfaktorer forårsager voldelige handlinger, men at det er en kombination af samtlige 5 faktorer han opridses i sin teori.

behagelig? I de to ovennævnte tilfælde er svaret ikke svært at finde. Man fokuserer på formålet og den langsigtede virkning den pågældende handling vil have. Dvs. man bruger sin sunde fornuft til at forklare den umiddelbare smerte, man påfører en anden person. Denne rationalisering støtter den ansvarlige forældre eller tandlæges hensigt og beskytter mod egne emotionelle reaktioner, så den voksne kan gennemføre det, vedkommende har påtaget sig som sin pligt. Patientens dentale sundhed er tandlægens ansvar. Så må tandlægen – for at sikre sin patient en god behandling – være i stand til at afdæmpe sin indlevelsessevne i det øjeblik håndbehandlingen udføres. Denne proces vælger vi at kalde for at trykke på *empathiens pauseknap*. Det handler om en indre dialog mellem den menneskelige medfølelse og det ansvar, der ligger i opgaven man har påtaget sig. Det er en beslutning om, hvor meget eller lidt empati der skal ligge bag ens handling i den givne situation og på det pågældende tidspunkt. De kulturelle aspekter spiller en stor rolle i denne dialog. F.eks. findes der samfund, hvor der er mere sympati for den mand, som dræber sin utro hustru end der er for hende. De gængse kulturelle normer og værdier, som individet optager fra sit omgivende miljø, er ikke uforanderlige. De kan udfordres og påvirkes i kontakt med at individet indgår i nye miljøer. Personens indre dialog og forståelse for hvad der er forsvarligt at gøre og hvorfor det er forsvarligt, kan ændres ved kontakt med nye sociale miljøer.

Neuropsykologiske forklaringer

I de seneste årtier er man igen blevet opmærksom på, at det ikke udelukkende behøver at være intrapsykiske eller sociale forhold, der forårsager vold og ondskab. Neurologien og neurofysiologien er begyndt at interessere sig for, i hvor høj grad visse afvigelse i hjernen kan forklare grusomme handlinger. Efterhånden er der ved at fremkomme viden, der tyder på, at der hos visse seriemordere, mordere der lemlæster deres ofre før de dræber dem, eller endda spiser dele af dem, kan findes fysiske og psykiske defekter. De senere års forskning har vist, at der blandt voldsmand med mange domme, findes et større antal med neurologiske og neurofysiologiske anomaliteter end hos ikke-voldelige personer (Elliot, 1992). Enkelte mennesker, viser det sig, er ikke i stand til – i visse perioder – at kontrollere deres egen adfærd. De lider under såkaldt episodisk dyskontrol, dvs. at de i afgrænsede perioder af deres liv ikke har fuld kontrol over, hvad de foretager sig. Men hvornår disse perioder kommer, er ikke til at forudsige. Episodisk dyskontrol

kan f. eks. resultere i et umanerligt anfald af raseri, der går over i vold. Det er som et stormvejr, der pludselig dukker op på en skyfri himmel (se eksempel 2).

Eksempel 2: Episodisk dyskontrol

John Clark Prize var en meget dygtig og afholdt erhvervsmand. Han var ikke voldelig og levede i et uproblematisk ægteskab. Men så begyndte han at udvikle større og større irritation over småting, der til sidst resulterede i raseri. Hvor irritation generelt går over i forskellige former for småaggressive handlinger, gik irritationen hos John direkte over til at ville slå den anden ihjel. Der fandtes ingen mellemstadier. En dag, hvor han kom hjem, slog han sin kone. Hun slog tilbage og ringede til politiet. John Clark Prize blev totalt ude af sig selv og jagtede hende igennem huset. Da han endelig fik fat på hende, slog han hende gentagne gange med knytnæver. Han satte sig på overskrævs af hende og blev bare ved med at slå og slå. Til sidst var han så udmattet, at han måtte holde op. Hvis han havde haft våben i hænderne, siger han, ville han have dræbt sin kone. John kunne ikke kontrollere sin voldelighed (efter A Mind to Crime, 1996).

Neurologer og neuropsykiatere har fundet ud af, at episodisk dyskontrol starter dybt nede i hjernen og breder sig i det limbiske system, der ikke kan holdes i ave af hjernebarken, der ellers fungerer som en meget vigtig kontrolinstans for stærke impulser. Raserianfald af denne art har et bestemt forløb. Det virker nærmest som epileptiske anfald. Når det først udløses, er det som et instinktivt adfærdsmønster. Man kan ikke afbryde det, før hele sekvensen er gennemspillet. Nogle gange varer raserianfaldet kun i få sekunder, andre gange i flere minutter og i sjældne tilfælde i 2 timer. I John Clark Prizes tilfælde var man heldig med at kunne behandle sygdommen medicinsk og han er i dag socialt velfungerende. Den moderne teknologi, der muliggør scanning af hjernen, har vist, at der hos flere impuls-mordere findes afvigelser i bestemte dele af hjernen i forhold til såkaldt normale mennesker. Det drejer sig hovedsageligt om svigt i hjernebarken, hvis opgave det er at tøjle og kontrollere det limbiske system. Man er også blevet opmærksom på, at stofskifte-anomalier kan forårsage alvorlige adfærdsforsyndelser såvel som overforbrug af anabolske steroider. En teori går ud på, at anabolske steroider influerer på serotonin (et vævshormon), der virker som en dæmper af impulsiv tendens. Man har konstateret at

impulsive voldsforbrydere, såvel som selvmordere, har et meget lavt serotonin niveau.

En mulig sammenhæng mellem genetiske dispositioner og socialpsykologiske forhold under opvæksten ser man i øjeblikket i de studier, der udføres omkring MAOA (monoamin oxidase A) genet. Dette gen, der sidder på x-kromosomet, er ansvarlig for produktion af et særligt enzym, der virker i den normale nedbrydning af de neurotransmittere, der i hjernen sørger for signaloverførsler mellem neuroner. Dette gen kan tilsyneladende producere et enzym, der kan være mere eller mindre aktiv. Omfattende studier i forskellige verdensdele, inklusive New Zealand, har afsløret, at der er en sammenhæng mellem enzymets aktivitetsniveau, mishandling i barndommen og udførelse af antisociale handlinger. 85% af de børn, der var blevet mishandlet som børn og som havde et gen, der producerede et mindre aktivt enzym, blev siden hen engageret i antisocial adfærd. Børn, der var blevet mishandlet i deres barndom, men som havde et gen, der producerede et aktivt enzym, var langt mindre engageret i antisociale aktiviteter end førstnævnte gruppe (Highfield, 2002). Børn, der kun producerede et enzym med ringe aktivitet, men som ikke var blevet mishandlet i deres barndom, udviste ikke nogen særlig grad af antisocial adfærd. Det afgørende for, om enzymkvaliteten får en gennemslagskraft er således forekomsten af mishandling. Der er ikke tale om, at et specifikt gen gør en ansvarlig for kriminel adfærd, men nærmere om et samspil mellem genet og de sociale faktorer i omverdenen.

Andre teorier forsøger at medindtage flere faktorer. Jonathan Pincus (2001), lederen af en neurologisk afdeling på et hospital i Washington, mener f.eks. at voldelig adfærd, og specielt ekstrem voldelig adfærd, skyldes en kombination af hjerneskade, mental sygdom og det at være blevet misbrugt som barn. Efter at have fået ideen om denne triadiske sammenhæng begyndte han systematisk at undersøge 150 mordere, inklusive seriemordere som den berygtede Ted Bundy, der tilstod at have dræbt over 30 kvinder, samt dræberen af prostituerede, Joel Rifkin. Problemet med Pincus' undersøgelsesmetode er dog ganske betragtelig. For det første arbejder han med et meget specifikt klientel, nemlig dem der er dømt og sidder i fængsel. Dernæst interviewer han dem ud fra sin egen teori, som han forsøger at få bekræftet. Andre forhold, som sociale og socialpsykologiske forhold, interesserer ham ikke og han spørger derfor hellere ikke til dem. Han forsøger ene og alene at finde de forhold, der bekræfter hans egen teori, fremfor – som det er skik og brug inden for god videnskabelig forskning – at finde forhold,

der afkræfter ens egen teori. Dernæst giver hans teori ingen klar fremstilling af, hvorvidt alle tre forhold skal være tilstede eller hvorvidt ét eller to af de tre forhold i hans triade, kan være så dominerende, at den tredje variabel kun spiller en ganske underordnet rolle.

Selvom der i dag findes mange eksempler på, at der hos flere mennesker, som har udført stærkt voldelige og til tider ekstreme handlinger, findes dysfunktioner i hjernen, må man ikke glemme, at andre mennesker med tilsvarende neurologiske defekter ikke begår voldshandlinger. Man behøver blot at rette blikket mod de unge selvmordsbombere, terrorister eller torturbøddler. Hovedparten af disse er hverken hjerneskadede eller har afvigende psykologiske træk. Som neurologen Richard Restak har skrevet, så "findes der ingen vidnesbyrd om ... at en ødelæggelse i en del af hjernen uundgåelig fører til en specifik voldshandling" (efter Tranel, 2000).

I det øjeblik man kan identificere helt klare og entydige neurologiske eller biologiske defekter som eneste årsag til ekstreme handlinger, lægges ondskaben uden for individets personlige ansvar. Han eller hun kan ikke gøre for det. Herved får grusomhederne en rationel forklaring, eller som Darley (1992) siger, så har vi genvundet vores tro på, at der alligevel findes "en retfærdig og ordnet verden." Men videnskaben er endnu langt fra sådanne fund og spørgsmålet er, om vi nogensinde når så langt. For ondskab er et meget kompliceret fænomen, der næppe kan forstås ud fra en monokausal forklaringsmodel alene, dvs. en forklaring der kun forklarer et fænomen ud fra en enkelt årsag. I fremtiden bliver man nødt til at se mere på samspillet mellem neurologiske, biologiske, sociale og psykologiske processer, end man har gjort hidtil. Men det kræver at forskerne inden for de forskellige fagdiscipliner aflægger deres berøringsangst.